

Simon Zsolt, *Vorarbeiten zu einer hethitischen Demographie I. Die Einwohnerzahl des hethitischen Reiches anhand der schriftlichen Quellen.* István Hahn Lecturers 3, Eötvös Loránd University, Department of Ancient History, Budapest, 2011, 82 oldal, 1500 Ft.

Az eddigiek alapján évente jelentkező István Hahn Lecturers sorozat új köteteként nem klasszika-filológiai, hanem az ókori Kelet világából kikerülő dolgozatot tarthat kezében az olvasó. A Non omnis moriar Alapítvány díjának 2009-es győztese, Simon Zsolt – a hettitológia hazai kutatásának kiemelkedő képviselője – arra vállalkozott, hogy a ránk maradt írásos források alapján megbecsülje a Hettita Birodalom lélekszámát.

A munkát érthetően fokozott érdeklődés várta két szempontból is. Egyrészt az ókori – de főleg az ókori keleti – demográfia kérdéseiben rendkívül ritkán olvashatunk új eredményekről. Másrészt Simon Zsolt ismert és nemzetközileg is idézett kutatója a luvi nyelvészetnek, munkáit láthatóan megbecsüli az ókori Anatólia kutatásának tábora, és kivívta magának azt a tudományos elismerést, hogy tanulmányaira oda kell figyelni. Biztosak vagyunk abban, hogy sorozatindító munkája nem marad visszhang nélkül. Mivel a szerző maga is előtanulmányoknak véli jelen munkáját, ezért bátorodunk a megszokottnál bővebb ismertetést adni.

A könyv öt fejezetből épül fel. Az első, bevezető rész (11–21. o.) a munka során alkalmazott módszertannal, valamint azokkal a speciális kérdésekkel – például a nomadizmus problematikájával – foglalkozik, amelyeket egy ilyen típusú vizsgálat során szükséges szem előtt tartani. A második fejezet során (22–31. o.) a gyakorlatban bontakozik ki a bevezetőben tárgyalt módszertan; ezt az eredmények összefoglalása, valamint a rendelkezésre álló adatok statisztikai alapú vizsgálata követi (32–35. o.). A dolgozat tartalmi részét terjedelmes irodalomjegyzék (36–44. o.) zárja; az utolsó, ötödik fejezetben pedig a vizsgálat során összeállított adatbázis is bemutatásra kerül (45–81. o.).

A szerző rögtön a bevezetőben megemlíti, hogy a szakirodalom eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a népeség lélekszámára vonatkozó vizsgálatok

lehetőségét (11. o.). E téma kutatását jelentősen megnehezíti, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag jellemzően nem rendelkezik azokkal a szövegtípusokkal – terjedelmes adójegyzékek, ingatlan-összeírások vagy anyakönyvek –, amelyeket a történeti demográfia legfontosabb forrásainak tekint. Ezek hiányában Simon Zsolt olyan előfeltevéseket fogalmaz meg, amelyek segítségével a meglévő forrásanyagból vonhat le következtetéseket a Hettita Birodalom lélekszámát illetően. Tehát nem az írott források tartalmazta explicit adatokból, hanem az egyes város- és falunévek szöveges említéseinek számából indul ki, feltételezve ezeknek a települések jelenlétével – ezáltal nagyságával és lélekszámával – való *egyenes arányosságát* (vö. 12. o., 16. o., 32. o.; tehát Simon szerint minél többször fordul elő egy település neve a szövegekben, annak annál több lakója van). További forrásanyagként számba veszi a cenzusként interpretálható szövegeket, a régészetileg feltárt temetőket, a lakóházak számát, a mindenkori hadsereg létszámát, valamint a gabonafogyasztás mértékét is (17–21., 24–27. o.), ezeket azonban elsősorban a fenti elméletből származó eredmények kontrollcsoportjaként kezeli.

A címmel és a bevezetővel ellentétben, vizsgálatát végül csupán a hettita magterületre korlátozva (14. o.), a szerző a települések három szintjét különbözteti meg: a 21 vagy több dokumentum által említett városok tartoznak az első csoportba, ezt követik az 5–20, illetve az 1–4 alkalommal említett települések (22. o.). A Šariššában (Kuşaklı) feltárt gabonátároló űrtartalma (vö. 20. o., 43. jegyzet), valamint az egyes települések katonaállítási kötelezettségei és a lakosság-áttelepítések létszámadatai alapján arra a következtetésre jut, hogy az első csoportba tartozó települések esetében átlagosan 4000 főnyi lakossággal számolhatunk (vö. 4. o.).¹ Ennek alapján – a šariššai gabonarakthoz hasonló források hiányában – a másik két csoporthoz 400, illetve 40 főnyi átlagos lélekszámot rendel. Végül, az egyes csoportokba sorolt települések számát megszorozva a kategóriákhoz rendelt átlagos lélekszámmal, megállapítja, hogy a hettita magterület lakossága körülbelül 150 000 fő lehetett (27. o.); ezt később időben is pontosítja (27–30. o.).

A šariššai gabonátároló ismerete különösen szerencsés – írja a szerző (22. o.)

–, ez a város ugyanis nevének 21 említése által az első kategóriába esik, vagyis a legnépesebb települések egyikéről van szó; ennek alapján nyílik lehetősége a másik két csoport lélekszámának megbecslésére (400, ill. 40 fő, l. fent). Többől van azonban itt szó, mint szerencsés véletlenről. A függelékben (45–81. o.) közölt adatbázis alapján a húsz szövegben említett városokból négyet ismerünk (Kaštama, La(hu)wazantija, Tahurpa, Uta), a huszonegy említéssel rendelkezők közül csak egyet (Šarišša), a huszonkét hivatkozott települések közül kettőt (Hišašhapa, Tarhuntaša), majd a huszonnyolc vagy több alkalommal szóba kerülő városok következnek. Miért pont a húsz és huszonegy említéssel bíró települések között kell meghúzni az első és a második kategória határát? Nem „szerencsés” véletlenről van szó: Šarišša vélhetően azért került az első csoportba, mert amennyiben a kategóriahatárt 21 felett húzza meg a szerző, a második kategória már $91 \times 4000 = 364\,000$ lakost jelentett volna, ebben az esetben még nem is számolva az első csoportban maradó 19 településsel és 4000 főt jóval meghaladó átlagos lakosságukkal. A 150 000 főre becsült összlakosság tehát rögtön sokszorosára (kb. egymillió lakosra) változik, ha nem huszonegy szöveges említés alatt, hanem eggyel feljebb állapítjuk meg a legnépesebb városok alkotta csoport alsó határát!

Mindamellet, hogy önkényesnek és nehezen védhetőnek találjuk a szerző által meghatározott kategóriák határait, egy további probléma is felmerül. A szerző is elismeri, hogy Šariššan kívül a másik két csoportba sorolt települések lakosság-adatait nem tudja (még) leellenőrizni (22. o.). Ám ez aligha van így. A szerző által felállított beosztás alapján Lišipra település a 3. csoportba került a szövegkorpuszban mindössze két említésével (62. o.), és Simon kategóriái szerint a település lakossága megközelítőleg 40 fő. Azonban Alp² munkája nyomán a város lélekszáma 2400–3000 (!) főben³ határozható meg, ami 60–80-szoros eltérést mutat Simon statisztikájához képest, és kiválóan rávilágít arra a problémára, hogy egy település említésének gyakorisága nem feltétlenül arányos a település jelentőségével és a lakosság nagyságával. Elképzelhetőnek véljük, hogy a szerző vitatja ezt az adatot, vagy véletlen kiugrásnak tekinti a teljes szövegkor-

puszt tekintve, de ezekben az esetekben is hiányoljuk a probléma felvetését Lišipra településsel kapcsolatban.

Az önkényesen meghúzott kategória-határok mellett is szembeötlő, hogy a szerző nem kezeli külön kategóriaként Hattušát, a hettita fővárost, hanem azonos csoportba sorolja a 4000 főnyi átlagos lélekszámmal bíró városokkal. Ennek valószínű oka, hogy a Simon Zsolt által közölt adatbázis a *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* Giuseppe F. del Monte és Johann(!) Tischler által összeállított kötetein alapul, amelyek Hattuša esetében – az említések nagy számára való tekintettel – nem közlik az előfordulások jegyzékét. Ezek számának pontos ismerete nélkül pedig – legalábbis a dolgozatban alkalmazott módszerrel – a hattušai lakosság lélekszáma nem számszerűsíthető. A kutatásban azonban több kísérlet történt Hattuša lakosságának meghatározására, legutóbb Mielke érintette a problémát.⁴ Az általa idézett adatok 9000-11 000/15 000 fő között mozognak, de Mielke nem foglalt állást egyik adat mellett sem.⁵

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nem teljesen világos, mennyire releváns egy adott város lélekszáma vonatkozóan az ott feltárt gabonátároló kapacitása. Hattuša esetében szükséges egy kérdésnek helyet adnunk. A szerző az első csoportba tartozó települések átlagos lélekszámát a šarišsai gabonátárolóra becsült adatokra alapozta, és a gabonátárolókra vonatkozóan teljesen jogosan támaszkodik Jürgen Seher és Dirk Paul Mielke munkáira.⁶ Utóbbinál azonban kiválóan látszik, hogy a gabonátároló kapacitása és a népességszám összefüggése mind Šarišša, Hattuša és Kaman-Kalehöyük esetében körülbelül 300 m³/1000 fő.⁷ Ez pedig – Šarišša példáját követve – azt jelentené, hogy Hattuša lakossága 23 000-32 000 fő lenne, ami – mint fentebb láttuk – nem egyezik meg a kutatásban feltételezett lélekszámmal. Mindamellett, hogy a szerző nem tér ki Hattuša lélekszámának tárgyalására, Simon úgy véli, hogy a Hattušában talált gabonátárolók többéves raktározás célját szolgálták (20. és 32. o.), és szorongatott időkben akár 6-8 az 1. csoportba sorolható város (egyenként 4000 lakossal) gabonakészletét tartalmazhatta (26. o.).⁸ Ez a kijelentés zavarba hozza az olvasót. Šarišša esetében a város gabonátárolójának nagyságából az adott telepü-

lés lélekszáma becsülhető meg. Hattuša gabonátárolójának nagysága más, az 1. csoportba tartozó városok lakosságára utalhatna. Két kérdés azonban így nyitva marad. Hattuša lakosságának gabonáját hol tárolják, illetve a hadjárati szezonon kívül valószínűleg Hattušában tartózkodó hettita hadsereg állandó egységeinek (UKU.UŠ, *šarikuwa-*) ellátmányát hol raktározzák?⁹

Az újasszír kori hivatali levelezésben világosan kimutatható, hogy a királyi nagy gabonaraktárak nem a lakosság ellátását szolgálják, hanem az adott útvonalon elhaladó hadsereg élelmezését hivatottak biztosítani.¹⁰ Nincs okunk továbbá azt feltételezni, hogy a városok és falvak lakosai – akik vélhetően nem mind „iparosok” voltak, hanem nagy számban akadtak közöttük földművelők is – nem saját birtokukon, hanem központi gabonaraktárakban halmozták volna fel a gabonakészleteiket. Egy ilyen szituáció csak a gabonatermesztés állami monopóliuma esetén volna elképzelhető, ez azonban – amellett, hogy nem tűnik életszerűnek – egyáltalán nem támasztható alá forrásokkal.

A királyfeliratokból származó számadatok kezelésében a szerző nem teljesen következetes: hitelesnek véli a qadeši csatában részt vett hettita sereg létszámát (47 500 fő, lásd 18. o.), de az áttelepítések kapcsán előkerülő létszámok javát már a királyi propaganda által felnagyított adatokként értelmezi (25–26. o.). A szakirodalomban kemoly vita folyik a királyfeliratokban szereplő számadatok megbízhatóságáról,¹¹ mindazonáltal nem tűnik valószínűnek, hogy forrásaink csak az egyik esetben torzítanak, a másikban pedig pontos adatokat közöljenek. Felmerül azonban a kérdés: ha a hettita magterületen 150 000 lakossal számolunk, és vélhetően a birodalom teljes lakossága sem haladhatta (volna) meg a 300 000 főt, hogyan lett volna lehetséges a teljes népesség közel hatodát csatasorba állítani Egyiptom ellen?

A legnagyobb probléma azonban mégis az, hogy a dolgozat alapvető hipotézise – mely szerint a települések szöveges említéseinek számából következtethetünk a jelentőségükre, ezáltal pedig lélekszámukra is (vö. 12. o., 16. o., 32. o.) – csupán a legelemibb szinten érvényes. A mindenkori fővárosnak már a királyfeliratokból fakadóan is sokkal több szöveges említése ismert, mint

bármely más településnek. Általában a fontosabb kereskedelmi csomópontok és kultuszközpontok is számos alkalommal megjelennek a forrásokban, de ezen a szinten – és különösen az ez alatti szinteken – már a forrásanyag eredete a döntő. A mezopotámiai ékírásos szövegek korpuszon jól megfigyelhető, hogy azokból a régiókból ismerjük a legtöbb – és legjobban dokumentált – helységnevet, ahonnan jelentős szöveganyag került elő. Az ókori rommezőkön megtalált archívumok szövegei ráadásul annyi különböző szűrőn mennek keresztül a publikálásig vezető úton,¹² hogy akkor sem lehetne őket reprezentatívnak tekinteni, ha eredetileg fennállt volna a szerző által elképzelt „ideális” állapot. Közismert továbbá, hogy a hettita szövegek túlnyomó része – több mint 90% – a fővárosból, Hattušából származik. Ennek fényében a szerző munkahipotézisként alkalmazott gondolata biztosan nem állja meg a helyét; a városok szöveges említéseinek száma nem mutathatja arányosan a települések jelentőségét, és nem képezheti a lakosság lélekszáma vonatkozó becslések alapját.

A szöveges említések számának csatlóka mivoltát – Lišipra település mellett – jól szemlélteti egy óbabilóni kori katonai támaszpont, Dür-Abī-ēšuh („Abī-ēšuh erődjé”) példája is. Az óbabilóni kori szövegekben előforduló földrajzi nevek repertóriumában e városnak csupán egyetlen említése szerepel.¹³ Nemrég azonban előkerült egy szövegcsoporthoz, amely valószínűleg éppen Dür-Abī-ēšuhból származik; az e csoportból kiadott 89 szöveg¹⁴ közül 15 említi a települést, így a városnév szöveges említéseinek száma egy csapásra tizenhatszorosára emelkedett.

A dolgozatban használt jegyzetapparátus a szerzőtől általánosságban megszokott alaposságot tükrözi. Az egyetlen pontatlanságot a már említett *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* 6. kötetének *Supplementum*a jelenti; erre két helyen is Tischler munkájaként hivatkozik (14. o., 12. jegyzet, 45. o., 56. jegyzet), de az irodalomjegyzékben már – helyesen – del Monte neve alatt szerepel.

Simon Zsolt dolgozatának igazi értékét a függetlenül található adatbázis jelenti: ez (a hettita magterületre lokalizálható települések vonatkozásában) összesíti azokat az előfordulásokat, ame-

lyeket részben a topográfiai repertóriumok alapján, részben saját gyűjtéséből állított össze.¹⁵ Ez az adatbázis a további kutatások számára is komoly segítséget jelenthet. Mindazonáltal a települések száma sem a forrásanyag reprezentatív mivoltát tűnik alátámasztani; a mindössze egyetlen szöveges forrásból ismert települések magas száma (647, ez az összes település 65,8%-a) sokkal inkább arra utal, hogy jelenlegi ismereteink igencsak távol állnak a kimerítő teljességtől.

Összességében megállapítható: valószínűleg nem véletlen, hogy a szakirodalom egyelőre óvakodik a Hettita Birodalom demográfiai kérdéseinek vizsgálatától. A rendelkezésre álló írott források alapján ugyanis nem lehet meggyőző képet alkotni a hettita magterület lélekszámáról. A terepbejárásokból nyerhető régészeti anyag várhatóan több és megbízhatóbb eredménnyel fog szolgálni – minthogy a szerző ennek vizsgálatára is ígéretet tesz (14. o.), bizakodva várhatjuk a problémára vonatkozó új ismereteket.

Csabai Zoltán, Földi Zsombor
és Vér Ádám

- 1 E helyen hiányoljuk az érvelést, mi alapján döntött a szerző Dirk Paul Mielke („Die Grabungen an der Südspitze” [A. Müller-Karpe et al. „Untersuchungen in Kuşaklı 2000” tanulmány része], *MDOG* 133 [2001] 237–243) érvelésének elfogadása mellett, és miért nem számolt a Müller-Karpe által meghatározott lakosságszámmal (5000 fő): A. Müller-Karpe 2002. „Kuşaklı-Sarissa. Kultort im Obere Land”: T. Özgüç (szerk.), *Die Hittiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn, 182.
- 2 Sedat Alp 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara, 119.
- 3 A nagyobb értékkel akkor számolhatunk, amennyiben egy-egy család átlagos létszámát 8 helyett 10 főnek fogadjuk el, lásd uo.
- 4 Dirk Paul Mielke 2011. „Hittite Cities. Looking for a Concept”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 184.
- 5 Időben erősen változó 10 000 és 40 000 fő közötti lakosságszámot feltételez Trevor Bryce 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, 250.
- 6 J. Seeher 2000. „Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern. Zur Methode

- und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. Am Beispiel der Befunde in Hattuša”: *SMEA* 42, 261–301; és D. P. Mielke (1. jegyzet).
- 7 Dirk Paul Mielke (1. jegyzet), 241.
- 8 Mivel Hattušából a megsegített városok felé a gabonaszállítást szinte bizonyosan nem oldhatták meg vízi úton, egy Simon által feltételezett szituációban számolnunk kell azzal, hogy a szárazföldi útonalakon történő áruszállítás a régiségben jóval drágább volt, mint a vízi úton történő mozgatás. Diocletianus *Edictuma* alapján számolva állapítja meg Arnold H. M. Jones, hogy a vízi szállítás körülbelül hatvanszor volt olcsóbb a szárazföldi szállításhoz (The Decline of the Ancient World. London, 1966, 311). A szárazföldi gabonaszállítás esetén további probléma, hogy az igavonó állatok néhány nap alatt tulajdonképpen takarmányként felélik az általuk szállított gabonát, tehát a szárazföldi gabonaszállítás hatósugara az ókorban meglehetősen limitált volt.
- 9 Jürgen Lorenz – Ingo Schrakamp 2011. „Hittite Military and Warfare”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 142. Ugyanerre utal a kiképzést tekintve Bryce is: Trevor Bryce 2010. „The Hittites at War”: J. Vidal (szerk.), *Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History*. AOAT 372. Münster, 75.
- 10 A királyi raktárakból (*bīt karmi ša šarri*) történő hadiélmezéshez: SAA I 181; a tartományi helytartó raktározott gabonából látja el csapatait (SAA V 126), a hadjáratra gyülekező sereg számára fenntartott raktárkészletekről pontos adatokat szolgáltat az SAA V 250 (egy hónapra a hadsereg és a lovak kiegészítő ellátására kb. 8500 m³ gabonát említ a szöveg). A szövegrészhez lásd A. Fuchs 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner et al. (szerk.), *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin, 41–42.
- 11 Főleg az újasszír királyfeliratok alapján tárgyalja a kérdést A. Millard 1991. „Large Numbers in the Assyrian Royal Inscriptions”: M. Cogan – I. Eph’al (szerk.), *Ah Assyria ¼ Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Scripta Hierosolymitana 33. Jerusalem, 213–222; és D. M. Fouts 1994. „Another Look at Large Numbers in Assyrian Royal Inscriptions”: *JNES* 53, 205–211.
- 12 E szűrőkhöz – a magánarchívumok vizsgálatában – jó áttekintést nyújt Heather D. Baker 2004. *The Archive of the Nappāhu Family*. AfO, Beiheft 30. Wien, 5–6.

- 13 Brigitte Groneberg 1980. *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. RGTC 3. Wiesbaden, 57.
- 14 A szövegekhez lásd K. Van Lerberghe – G. Voet 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abi-ešuh*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 8. Bethesda, Maryland.
- 15 A szerző azonban nem említi más, szintén fontos gyűjtéseket, mint Hayri Ertem 1973. *Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini* [A boğazköyi szövegekben előforduló földrajzi nevek listája]. Ankara; illetve Pierre Cornil 1990. „Liste des noms géographiques des textes Hittites: KBo XXIII–XXX, XXXIII, KUB XLV–LVII.”: *Hethitica* 10, 7–108. A *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* vonatkozó kötetéről megjelent recenziók (pl. Harry A. Hoffner 1980. *JAOS* 100, 192–194, ill. Itamar Singer 1997. *JAOS* 117, 733–734) szintén fontos adalékokkal szolgálnak.

Németh György – Kovács Péter, Bevezetés a görög és a római felirattanba, Gondolat, Budapest, 2011, 96 oldal, 1800 Ft.

Az ókortudománnyal foglalkozók számára elkerülhetetlen, hogy előbb vagy utóbb ne találkozzanak feliratos dokumentumokkal, hiszen az ókorról szerzett, az ásatások és kutatások révén napjainkban is egyre gyarapodó ismereteink jelentős részét ezeknek a forrásoknak köszönhetjük. Ennél fogva nélkülözhetetlen az ókor iránt érdeklődők számára, hogy bizonyos epigráfiai ismeretekre szert tegyenek, melyek birtokában megnyílhat előttük a feliratok világának kapuja. Ezt a célt szolgálja Németh György és Kovács Péter 2011-ben megjelent műve, amely korszerű tankönyve lehet az egyetemi hallgatóknak, ugyanakkor az érdeklődő olvasókat is megismerteti a görög és latin felirattan alapjaival. A kötet az *Electa* sorozat hagyományait folytatva már a külső megjelenésével, esztétikusan megtervezett borítójával (a borító tervét Kismarty-Lechner Zita készítette) is felhívja magára a szélesebb közönség figyelmét. A most kezünkben tartott mű a szerzők szerint hiánypótló a maga nemében, mivel az e tárgykörben